

אמנון נצר

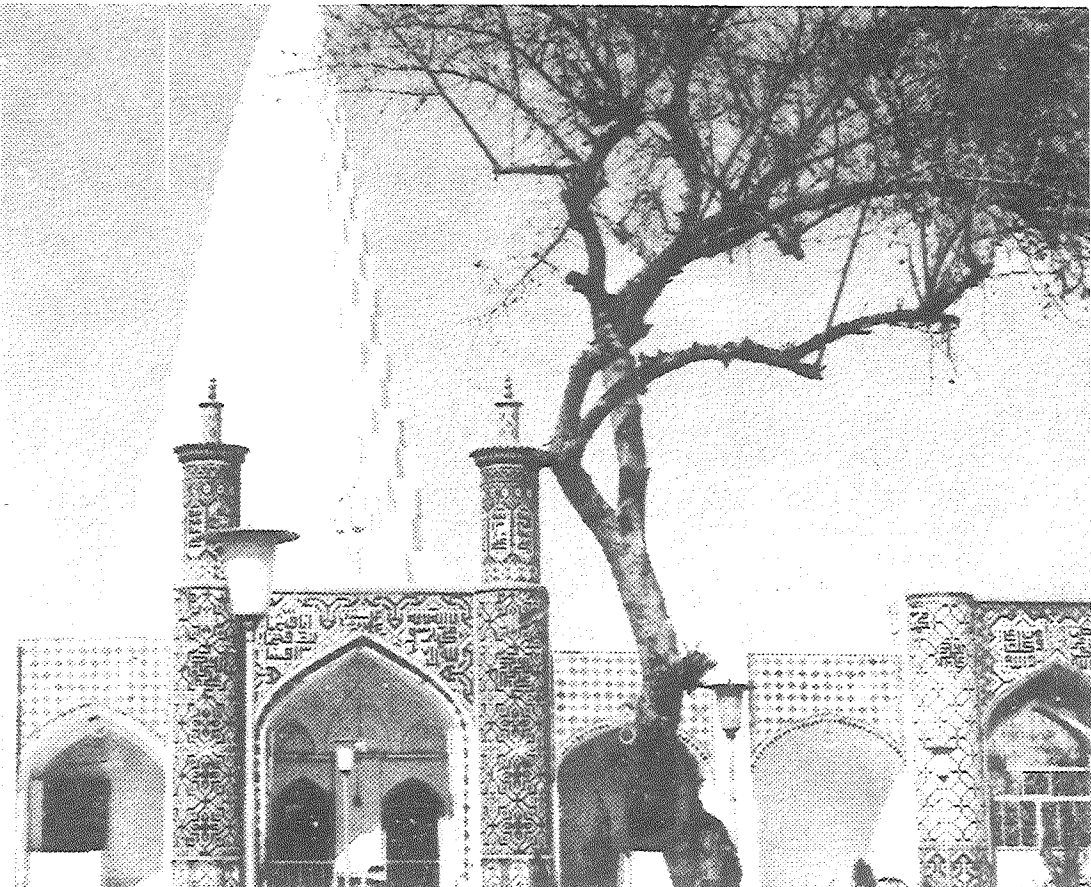
הפעילות הציונית באיראן

מהצהרת באלפור עד חווה סאן רמו

ה ר ק ע

סקירה זאת כוונתה לסכם בקצרה כמה היבטים של הפעילות הציונית בקרב הקהילה היהודית באיראן בתקופה שבין הצהרת באלפור לחווה סאן רמו, שהיא אחת התקופות המעניינות והחשובות בתולדות הקהילה בימינו. ודאי אין להתעלם מן האירועים שקדמו להצהרת באלפור שהיו גורמים דומיננטיים בקביעת מקומה של הקהילה הן בתנועה הציונית העולמית והן בתולדות איראן החדשה.

קבר דניאל, לפי המסורת העממית, ליד סוסא, באיראן

להבלטת הרקע החברתי והמדיני ראוי להזכיר חמש תמורות חשובות שעברו על איראן קודם הצהרת באלפור, וקבעו במידה רבה את כיוון ההתפתחות של האירועים באיראן ובקהילה היהודית בה:

(1) החל משנות ה-60 של המאה הקודמת גברה מעורבותם של המוסדות היהודיים באירופה, בראשם כ"ח (כל ישראל חברים) ואגודת האחים (אנגלוג'ואיש אסוציאציה), לטובת יהודי איראן. המעורבות הזאת הלכה והתרחבה במשך השנים וגררה אחריה התערבות מצד הנציגים הדיפלומטיים של צרפת ושל אנגליה, אשר ברוב המקרים באו להציל את יהודי איראן מידי רודפיהם המוסלמיים. ההיבט החשוב של המעורבות הזאת בא לידי ביטוי המוחשי במגעים שנתהוו בין יהדות איראן ובין יהדות אירופה המערבית, שהיתה בימים ההם כוח עולה מבחינה מדינית, כלכלית ותרבותית. המגעים האלה חילצו במידה מסוימת את יהדות איראן מבדידותה והתכוונו למחוק את התפיסה שהיתה מקובלת, שראתה ביהדות איראן יהדות שולית, במיוחד בשל ריחוקה הגיאוגרפי פן באופן יחסי. המעורבות התמקדה בעיקרה בשלושה מישורים: א – מאבק בדרך מדינית בין־לאומית נגד הרדיפות והגזירות הקשות, אשר פגעו בקהילות רבות ברחבי המדינה; ב – הגשת עזרה חומרית בעתות רעב ומגיפות, שבהם קיפחו יהודים רבים את חייהם²; ג – דאגה לשיפור מערכת החינוך של יהודי איראן³.

(2) תהליכים מואצים של מודרניזאציה אשר עברו על איראן בהשראתו של נאצר אל־דין שאה (מלך בשנים 1848–1896) כללו בין היתר כינון משרדי־ממשלה, הקמת מברקיה, פיתוח רשת עניפה של כבישים וייסוד מכללה (דאר אל־פנון). כל פעולה בכיוון של מודרניזאציה הביאה, במישורין ובעקיפין, קידמה לעם האיראני, ומבחינתם של היהודים איפשרה יצירת מגע ישיר ומהיר הן בין היהודים הנרדפים ובין השלטון המרכזי והן בין בני־הקהילה ובין מוסדות היהודיים באירופה. במסעותיו של נאצר אל־דין שאה לאירופה⁴ נתהוו מגעים ישירים בינו ובין אישים יהודיים בכירות־אירופה, ששיטחו לפניו את מצבם הקשה של הקהילה היהודית בארצו. כתוצאה ממגעים אלה הוציא השאה שני צווים חשובים ללא־תקדים לטובת היהודים: לפי הצו הראשון (אוקטובר 1878) הועבר עניינו של המיעוט היהודי לטיפולו של משרד החוץ האיראני; לפי הצו השני (אוקטובר 1880) ביקש השאה לבטל את התקנה שנקבעה כאופן שרירותי על־ידי כוהני־דעת שיעיים, שלפיה יהודי שהתאסלם יורש את רכושו משפחתו שנשארה נאמנה ליהדות⁵.

התפתחות חשובה אחרת הראויה לציון היא הבטחתו המפורשת של השאה לסייע לכ"ח להקים בתי־ספר ליהודים בטהראן ובערי־שדה⁶. לזכותו של נאצר אל־דין שאה ייאמר, שהיה בין השליטים הראשונים שצידד ברעיון הציוני של בית לאומי לעם היהודי. במסעו הראשון (1873), בעקבות הפגישה בינו ובין כרמיה ורוטשילד בפאריס כותב השאה ביומנו: "מסיה כרמיה הינו אחד מחברי הפארלמנט של צרפת. הוא יהודי ומתייצב תמיד נגד נאפוליון השלישי. הוא נואם מפליא. התייצב לפניי. הוא קצר־קומה וזקן^{6א}, וגם עכשיו (על־אף זיקנתו) הוא מדבר בפארלמנט של צרפת ועודנו נגד הראשים (ז.א. באופוזיציה). רוטשילד היהודי המפורסם, שהינו בעד הממשלה, התייצב לפניי. נדברנו. הוא הירבה להגן על היהודים ודיבר גם על יהודי איראן וביקש לתת להם מנוחה. אמרתי לו: אתם האחים שמעתי שיש לכם 500 מיליון כסף (!), ואני רואה את זה

נאצר אל־דין שאה
(מלך בשנים 1848–1896)

לטובה אם תתנו 25 מיליון מזה לאיזו מדינה גדולה או קטנה ותקנו לכם מדינה ותקבצו את כל יהודי העולם במדינה הזאת, ואתה תהיו להם לראש, ותנהגו את כולם בשקט ובמנוחה, שלא יהיו מפורזים ומפוצלים. צחקתי מאוד. הוא בכלל לא השיב לי. נתתי לו להבין שאני מגן על העמים הזרים באיראן.”⁷

3) העלייה מאיראן לארץ־ישראל, בקבוצות גדולות פחות או יותר, החלה בשנים 1858 ו־1884, כשנתיים אחרי עליית ביל”ו. הראשונים שעלו לא”י היו יהודי שיראז, בעיקר בעידודו של הרב אהרן בן משה הכהן, אביו של רפאל חיים הכהן ז”ל, מחבר הספר אבנים בחומה⁸. קבוצה גדולה אחרת של עולים משיראז הגיעה לירושלים בשנת 1891. באותו זמן חיו יהודים מאיראן לא רק בעיר הקודש, אלא גם ביפו, בחברון, בצפת ואפילו בשכם. בצפת נמצאו עולים מאיראן כבר בשנת 1816. בעקבות העולים האלה משיראז, באו קבוצות עולים מטהראן ב־1895, ביניהם היה המורה הרוחני של יהדות טהראן, הרב חיים אלעזר, אביו של חנינא מזרחי ז”ל, בעל הספר יהודי פרס⁹. ב־1907 היו כ־950 עולים מאיראן בירושלים, ועד אמצע שנות ה־20 של המאה הנוכחית הגיע מספרם ככל א”י ל־7275 נפש.

4) בשנת 1898, בעידודו ובעזרתו הסמלית של השאה, מוזפר אל־דין (מלך בשנים 1896–1907), קם בית ספר כ”ח הראשון בטהראן¹⁰, ועד ראשית שנות ה־20 של המאה קמו בוה אחר זה בתי־ספר כ”ח בערים המדאן (1900), אַצְפֶּהָאן (1901), שִׁירָאז (1903), פְּרִמָאנְשָׁה (1904), סַבְנֶדֶג’ (1904), תוֹיֶסְרֶקָאן וְנֶהָאנְד (1906), פְּאָשָׁאן (1911) וגוֹלְפָאֶגָאן (1914)¹¹. בוגרי בתי־ספר אלה היוו הגרעין והגורם האינטלקטואלי הראשון להקמת המוסדות הציוניים בשנים המכריעות בחיי הקהילה.

(5) המהפכה החוקתית (1906), שמארגניה ומנהיגיה באו משורות הכהונה הדתית, סוחריי-הבאזאר והאינטלקטואלים¹², הביאה עמה זכויות משמעותיות למיעוטים הדתיים, כגון ייצוגם בבית-הנבחרים (מג'לס) ומתן שוויון-זכויות מלא מבחינת החוק לכל אזרחי המדינה ללא הבדל דת. לגבי היהודים, שהיו נתונים לרדיפות ולהשפלה, היתה זאת מהפכה ממשית, אף כי לא תמיד יכלו ליהנות מפירותיה באופן מלא, לפחות עד כינון השושלת הפהלווית (1925-). אך חשיבותה הגדולה של המהפכה לגבי הקהילה היהודית היתה, מלבד שיפור מעמדם המשפטי והאזרחי, ההתעוררות להתארגנות קהילתית לקראת הבחירות במטרה לשגר נציג יהודי למג'לס¹³. כשמונה שנים לאחר מכן אף נוסד ירחון יהודי בדפוס, בשם "שלום", שהיה העיתון הראשון, עד כמה שידוע לי, בתולדות יהודי איראן¹⁴. עתון זה, שהופיע במשך שנתיים (1914-1916) היה גורם מהפכני בזמנו בכך שקישר את הקהילות היהודיות הנדחות עם הקהילה בטהראן הבירה. במאבק האירגוני בבחירות הפנימיות רכשו יהודי איראן נסיון שהועיל להם בהגיע השעה לפעילות ציונית ברחבי איראן. אין ספק שמבחינתה של הקהילה היהודית היתה הקרקע מוכנה לפעילות ציונית, או לפחות לייסוד מוסד ציוני מרכזי באיראן, כבר בפתח המאה ה-20, ובמיוחד מיד לאחר המהפכה החוקתית. אך היתה זאת הכרזת באלפור שהבטיחה בית לאומי לעם היהודי בא"י, ששימשה ניצוץ שהדליק ועורר את האידיאלים הציוניים החבויים בקרב יהדות איראן. ההתארגנות לקראת הפעילות הציונית היתה מיידית, וכבר בראשית שנת 1918 קמו מוסדות ציוניים-תרבותיים, שיצרו קשרים עם מוסדות ציוניים באירופה.

אפשר למנות שלושה גורמים עיקריים שעיצבו ייסודם של ארגונים ציוניים באיראן

עד 1918:

- 1) החינוך היהודי באיראן היה בידי כ"ת, שמוריו ומנהליו לא נמנו עם הארגונים הציוניים, והמוסד ואנשיו העדיפו את טיפוח התרבות הצרפתית והתרבות המקומית על-פני החינוך לעברית ולערכים יהודיים¹⁵.
- 2) השנים בין המהפכה החוקתית למלחמת-העולם הראשונה היו שנים של תסיסה פנימית ומהומות-דמים בין תומכי המשטר החוקתי למתנגדיו, שבראשם עמד מוחמד-עלי שאה (מלך בשנים 1907-1909). במהומות אלה נפגעו גם יהודים¹⁶, ובמקרים אחדים אף אולצו להצטרף לתומכי המשטר, ולפעמים גם למתנגדיו¹⁷. באופן כללי הקרקע לא היתה נוחה לפעילות ציונית במדינה, ואווירת הגאות של הלאומנות האיראנית שהיתה משולבת בתסיסה דתית סיכלה פעילות גלויה בתחום הזה.
- 3) מלחמת-העולם הראשונה הביאה להאטה בפעילות הציונית העולמית, ובמקרים רבים אף גרמה לניתוק הקשרים בין המוסדות היהודיים באירופה, כמו כ"ת ואגודת האחים, ובין הקהילה היהודית באיראן. בשנות המלחמה גם הופסקה עליית יהודי איראן לא"י, בין היתר בגלל הרעב והמחלות שפגעו בקשה בעולי איראן, במיוחד בירושלים.

השנים הטובות של הפעילות הציונית

ב-2 בנובמבר 1917 שלח באלפור, שר החוץ הבריטי דאז, איגרת ללורד רוטשילד ובה הצהרה ש"ממשלת הוד מעלתו רואה בעין יפה כינון בית לאומי בא"י לעם היהודי ותעשה כמיטב יכולתה להקל את השגת המטרה הזאת." דברי האיגרת, שפורסמו כשבוע לאחר-מכן ונדודו כ"הכרזת באלפור", הגיעו לאוזני הקהילה היהודית באיראן במברק

שנשלח מפטרוגראד לוועד קהילת טהראן (חברה קדישה)¹⁸, מיד עם פירסום ההצהרה ברבים. כפי שמעידים המקורות והמסמכים, שמחתם של יהודי איראן לא ידעה גבול; הם החלו להתארגן מיד, כדי להכין את היהדות המקומית לימי הגאולה. חברי האירגון "חברה קדישה" דנו בישיבותיהם בהיבטים ובהשלכות של ההצהרה והחליטו לייסד בראשית שנת 1918 אירגון בשם "אגודה תרבותית לצעירים יהודיים בטהראן" (= אַנג'וּמְנֵי פְּרֶהֶנְגֵי גִ'נְאָנְאֵי יְהוּדֵי טְהֶרָאן)¹⁹. ראשית הפעילות הציונית התרכזה בלימוד השפה העברית, גם משום, שכאמור לעיל, זו הוזנחה וכמעט נשכחה, עקב מדיניות־החינוך של בתי־ספר כ"ח ברחבי איראן.

מנהיגי ההסתדרות הציונית בפרס, בתקופת ייסודה
(הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים)

בישיבות הראשונות, אשר כונסו בבתי־הכנסת בטהראן²⁰, הוחלט, בין היתר, לשגר מברק תודה לפטרוגראד, ולבחור ועד חדש שיטפל בכל הכרוך בפעילות החברתית והתרבותית של יהודי איראן. מבין 42 המשתתפים נבחרו 13 נציגים, שמהם ראוי להזכיר את שלמה כהן־צדק²¹ (נשיא), סולימאן חיים²², שמואל רוח־סאר וסולימאן נאקי. המוסד הנבחר נקרא בשם "חברת המחזקת שפת עבר" (= אַנג'וּמְנֵי תְּקוּנַת־יְיִבְאֵי עֵבְרִי). המוסד הזה החל לפעול במרץ רב, כשבראש מעייניו הנחלת הלשון העברית, אך בשל המצב החברתי־פוליטי באיראן פרשו ממנו, מתוך פחד וחשבונות, כמה חברים. בראשית דרכו, המוסד הוציא־לאור ספר דיקדוק מודרני, לפי המושגים של אותו זמן, בעריכת שלמה כהן־צדק, בשם "ספר חיזוק שפת עבר" (טהראן, 1918), שבסופו נדפס ההימנון הלאומי, "התקוה".

כדי לעמוד בקשר הדוק עם האירגונים הציוניים באירופה ולזכות בהכרתם ובתמיכתם, החליטו נציגי המוסד בראשית 1919 לשנות את שם אירגונם ל"הסתדרות הציונית בפרס" (= הספ"צ = אַנג'וּמְנֵי צִיּוֹנִית־יְיִבְאֵי אִירָאן). ובכך, מתחילה למעשה הפעילות הציונית הרשמית באיראן. הספ"צ פירסמה ביטאון שבועי משלה, בשם "הגאולה", שהגליון הראשון שלו יצא־לאור ב־31 בדצמבר 1920. עזיזוללה נעים²³, אשר בתקופה ארוכה היה עורכו של הביטאון, פירסם ספרון בשם "תולדות התנועה הציונית" (טהראן, 1920) בפרסית ובאותיות עבריות (=פרסית־יהודית). בספרון באה סקירה על התנועה

הציונית ופעולותיה בא"י, ופסוקים אחדים מתהלים ומספר ישעיה. במקביל לכך, הצליח הסצ'פ להעלות על הבמה בטהראן בפני ציבור גדול של צופים, בפסח 1920 הצגה בעלת תוכן דתי, וכן לערוך כמה הרצאות פומביות על א"י, יהדות וציונות.

ההנהגה היהודית באיראן עמדה כבר בראשית דרכה לפני בעיות חמורות. הרוב המכריע של יהודי איראן היו עניים וחסרי־מקצוע. משרדי־הממשלה היו כמעט סגורים לפני המשכילים היהודיים שזוה עתה סיימו את חוק־לימודיהם בבתי־הספר, של כ"ח²⁴. כמה מהם מצאו את פרנסתם במשרדים ובמוסדות, אשר היו מנוהלים על־ידי זרים (כמו מכס, דואר ומברקיה) וזאת בין היתר בשל השכלתם הבלתי־מספקת בפרסית ושליטתם הטובה בשפה הצרפתית.

במכתב הסצ'פ מ־15 באוגוסט 1919 להנהלה הציונית בלונדון²⁵ קוראים אנו על ניתוק הקשר עם פטרוגראד²⁶, ועל המגיפה הקשה שפרצה בטהראן וגרמה תוך חודשיים למותם של כאלף יהודים, מכלל 7 אלפים יהודי הבירה. כמו כן פונה הסצ'פ בדרישה לשלוח להם עיתונים, חוברות, ספרים ומפות על א"י, יהדות וציונות, וכן דרישה לנקוט צעדים שישימו קץ לרדיפות המשתוללות נגד יהודי אורמיה והמדאן. מכתב קצת שונה מהנ"ל, אשר ניתן ללמוד ממנו על המגמות והלכי־הרוח בקרב הציונים באיראן, נשלח לוועד־הצירים בירושלים ונדפס בעולם²⁷:

מתפארים אנחנו הודיעכם, שעל־פי האגרות וההוראות של הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפטרוגראד התחלנו זה חודשים אחדים לעבוד עבודת הסתדרותנו בטהראן. כתבנו ג'כ אגרות מיוחדות לכל ערי פרס וביקשנו באהבה ואחווה מאחינו בני ישראל להכנס אתנו בכרית ציון. ואולם הדרך אשר בינינו ובין הועד המרכזי הנ"ל סגורה עתה ואין אנו יכולים להגיד ולהשמיע להם את דבר עבודתנו. לכן מבקשים אנו ממעלתכם להחזיק בידינו, להעיר ולהקיץ את נרדמי ישראל בארצנו מתרדמתם הארוכה. מקווים אנו כי תטו אוזן אל בקשתנו ותדריכוננו בדרך ישועה לעבוד את העבודה הגדולה והחשובה שאנו חפצים בה בלבב שלם, בחשק נמרץ ובהתלהבות עזה: רוצים אנו לגלות את אוזניכם בכל חודש וחודש על הכמות והאיכות של עבודתנו בקרב בני עמנו מראשיתה ועד סופה.

שלחו נא עתה בשבילנו את הספרים על המגמות והשאיפות של הציונים בשפת עבר. הודיעו נא את כתובתנו לאורגנים של הציונות בשלוש לשונות אלה: עברית, אנגלית וצרפתית²⁸, שימציאו לנו עתונים וספרים.

מתחים אנו להוראותיכם החשובות והננו נוטים לכם כנהר שלום²⁹. שלום.

הראש: שלמה בן המ"מ יוסף כהן־צדק
הסופר: עזיז אלאה בן המ' יונה נעים.

הנציג היהודי במג'לס, ד"ר איוב לוקמאן³⁰ לא היה מסוגל לעשות גדולות למען הקהילה, לכן פנתה הסצ'פ בכוחות עצמה וביוזמתה למשרד הפנים ולמשרתה בבקשה להכיר בה כגוף רשמי ולאשר פתיחת סניפים בערי־השדה. הבקשה אושרה, ומיד, באביב 1920, נשלחו מכתבים לשמונה־עשרה ערי־שדה אלה במטרה לפתוח שם סניפים להסתדרות הציונית: אוּרְמֵה³¹, אַצְפֵּהָאן, קְאֵרְפֹּרוּשׁ³², בּוּשְׁהֵר, בּוּרוּגְ'רֵד, גֹּלְפֵּאֵגָאן, דְּמֵאֵנֵד, הַמְדָאן, חֵיִסְאָר, יֵד, קְאֵשָאן, פְּרֵמָאנְשָא, מְשֵהד, סַנְדְג', רֵשֵת, שִיֵרָאז

ולקבוצה משולשת של הערים: מלאיק, נהאנד ותניסֶרְקָאן. אפשר לומר, שבפעם הראשונה בתולדות יהודי איראן קם גוף אירגוני מתוקן ומסודר שהצליח לקיים קשרים עם היהודים בערי־השדה. לפנים, כל ישוב יהודי היה בבחינת אי בודד, וקהילה אחת לא ידעה על קהילה שנייה; כל קהילה נשאה את סבלה לבדה, עתה הקשר עם המרכז בטהראן הכניס שמחה ועוז בקהילות המרודות והחשוכות האלה.

באביב 1920 החליטה הסצ'פ על עריכת בחירות חשאיות וחופשיות לוועד המרכזי הארצי ולסניף בטהראן, וזאת בהתאם לתקנון שחובר ואושר חדשים מספר קודם לכן. בבחירות אלה נבחרו 13 נציגים לוועד המרכזי של הסצ'פ, ו־12 נציגים לסניף הסצ'פ בטהראן. בין חברי הוועד המרכזי ראוי לציין את עזיזוללה נעים (נשיא), שלמה כהן־צדק (גזבר), ד"ר אלבו נהוראי (סגן הנשיא), ד"ר חביב לוי³³ (מבקר), שמואל רוח־סאר וסולימאן יצחק חי. בין חברי סניף טהראן ראוי לציין את סולימאן חיים³⁴ ועזיזוללה קְרָאל³⁵. ההרכב הזה כמוכּן לא נשאר יציב, אך ניתן לומר שהרוח החיה והמניע הארגוני בהסצ'פ היה ונשאר שלמה כהן־צדק עד עלותו לא"י ב־1922³⁶.

ב־24 באפריל 1920 נחתם חוזה־שלום בין בנות־הברית ובין תורכיה בסאן־רמו, שאחד הסעיפים בו עסק במסירת־המנדט על א"י לידי בריטניה ובכוונת ממשלת המנדט להגשים את הצהרת באלפור. הידיעה על כך גרמה שמחה גדולה בעולם היהודי, ובעקבותיה הוכרו על שבוע גאולה ואיסוף כספים ל"קרן גאולה", ועל הגברת הפעילות הציונית ברחבי העולם. ההנהלה הציונית באיראן שלחה מברקי־ברכה לחיים וייצמן ולנחום סוקולוב, ונערכה לפעילות לשם איסוף תרומות לקרן הגאולה ומכירת שקלים. ברחבי איראן נערכו חגיגות בשכונות היהודים, והחגיגות בטהראן היו גדולות ומפוארות³⁷.

שלמה כהן צדק

ביולי 1920 נפתחה בלונדון הוועידה השנתית של הקונגרס הציוני העולמי בהשתתפות 300 צירים מארצות שונות. עקב תרומותיהם לקרן הגאולה ורכישת שקלים, זכו יהודי איראן לצייר אחד בוועידה זאת³⁸. כל האירועים והמעשים האלה, שהחלו לאחר מתן הצהרת באלפור ושהיתה בהם מידה גדולה של תנופה ותעוזה לתנועה ציונית צעירה וחסרת-נסיון כמו זו של יהדות איראן, הואטו ולבסוף דעכו עקב הופעת שני אישים על הבמה ההיסטורית של איראן: רזא ח'אן, קולונל בצבא האיראני, אשר חולל את הפיכתו המפורסמת בטהראן בפברואר 1921, ושמואל יחזקאל חיים³⁹, יהודי צעיר מכארמאנשאה, שהגיע לטהראן באותם ימי-ההפיכה בכונה מוצהרת להיות מנהיגם "המתקדם" של יהודי איראן.

אפשר לומר, שלפחות עד סוף שלטונו של רזא שאה, היו שנים אלה שבין הצהרת באלפור ובין חתימת חוזה סאן-רמו התקופה היחידה בתולדות יהודי איראן, שבה נתקיימה פעילות ציונית נמרצת, גלויה ורבת-היקף.

הערות

1. מחקר מקיף יותר על הפעילות הציונית באיראן יפורסם בעתיד. ראה Amnon Netzer, "Zionism in Iran", in *Zionism in Transition*, ed. by M. Davis, New York (in Press). העומד להתפרסם במסגרת הפירסומים על הציונות של המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים.
2. גל של מגיפות ורעב פגע קשות באוכלוסיית איראן בשנים 1821–22, 1832–33, 1853, 1860, 1867–72, 1888–9, 1892 ו-1904. החל משנת 1860 באו אישים ומוסדות יהודיים באירופה לעזרת יהודי איראן. השנים 1867–72 היו הקשות ביותר, כי מלבד פגעי-טבע סבלו היהודים מרדיפות ומגזירות קשות. על היקף המגיפות והרעב ראה Cyril Elgood, *Medical History of Persia and Eastern Caliphate*, Cambridge, 1951, pp. 514–537.
3. ראה Amnon Netzer, "The Jews of Persia and Alliance in the Late Nineteenth – Century: Some Aspects, *International Conference on Jewish Communities in Muslim Lands*", Jerusalem, 1974 (Stencil).
4. המסעות היו בשנים 1873, 1878 ו-1889, והחשוב שבהם היה המסע בשנת 1873, אשר הגביר את המודעות אצל השאה לא רק לגבי הנעשה בקהילה היהודית באיראן אלא גם בקהילה היהודית בעולם. ראה Ibid. pp. 14–17.
5. התקנה הזאת היתה בין הגורמים העיקריים להתאסלמותם של יהודי איראן.
6. ראה Ibid. p. 15.
- 6א. בעת הביקור היה כרמיה בן 77.
7. נאצר אל-דין שאה קאג'אר, ספר-נאמ'ה (ספר המסעות), אצפהאן, ללא-תאריך, עמ' 141.
8. ירושלים, תש"ל.
9. תל-אביב, 1959.
10. *Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle*, no. 23, 1891, P. 63 and following Years.
11. Albert Confino, *L'Action de l'Alliance Israelite en Perse*, Algerie, (1946 ?).
12. Edward G. Browne, *The Persian Revolution of 1905–1901*, Cambridge, 1901.
13. בין המיעוטים הדתיים זכו הזרתושטים לנציג אחד והארמנים לשני נציגים, זאת בשל השתתפותם הפעילה במהפכה החוקתית. הבאהים אינם מוכרים כמיעוט דתי, אלא גוף שמרד באיסלאם.
14. בעריכת מרדכי בן אברהם ואשר בן אברהם. פרטים עליהם אינם ידועים לי.

15. הקהילה היתה ממורמרת על שיטות-הלימוד ותוכניות-הלימוד של כ"ח, ועל כן התלוננה בגלוי, בעיקר נגד ההזנחה בלימודי היהדות והשפה העברית (ראה הארכיון הציוני המרכזי בירושלים, תיק Z 4/2004, מכתב מיום ח' בסיון, 1920). במכתב הזה כותב עזיזוללה נעים, "... מבקשים אנו מכם לייסד בית-ספר עברי לאומי במלוא מובן המלה בטהראן, כי לא ימצא כעת בפרס בית-ספר עברי אחר במלוא מובן המלה... בבקשה לבוא בדברים עם חברת כל ישראל חברים לשנות ולהחליף את גישתה העתיקה ולאחוז בשיטות מודרניות בבתי-ספרם אשר ככל ערי-פרס, כמו בטהראן, אשר הודות למר לארידו המנהל הנוכחי התלמידים הולכים ומתקדמים מעט מעט בעברית." כמ"כ ראה ביקורות קשות נגד כ"ח בהגאולה, גליונות 16 עד 19 (משלישי בספטמבר עד 22 בספטמבר 1921).
16. ראה למשל דו"ח הקונסול הבריטי בכרמאנשאה, White Book, Cd. 4733, p. 126.
17. ד"ר חביב לוי מספר, שהיהודים בטהראן אולצו לארגן הפגנה ולצעוק: "אנו היהודים לא רוצים במשטר חוקתי!" ראה תאריחיי ואהידיי איראן, כרך ג', טהראן, 1960, עמ' 829.
18. זה היה שמו הרשמי של הועד שנוסד בשלהי המאה ה-19.
19. לוי, שם, עמ' 899-912.
20. היו אז 19 בת-רכנסת בטהראן. על טהראן ויהודיה ראה, אמנון נצר, "הקהילה היהודית בטהראן מראשיתה עד המהפכה החוקתית, 1906", שבט ועמ, כרך ט' (בדפוס).
21. (1891-1964), ממשפחת המהגרים מגול־פא־גאן. כהן-צדק היה כמה שנים גזבר בזנדרמריה האיראנית.
22. אחד הלקסיקוגרפים הידועים של איראן. נפטר בטהראן ב-1970, בגיל 84.
23. מוצאו מהעיירה דאָמאָנאָנד. לאחר הידרדרות הציונות באיראן, באמצע שנות ה-20 של המאה, יצא ע' נעים לפריס ושם עסק במסחר. הוא נפטר בטהראן ב-1946, בגיל 57.
24. בבתי-ספר של כ"ח למדו עד כיתה ט', ורק בשנת 1950 נפתחו בהם כיתות י"ב.
25. הארכיון הציוני המרכזי בירושלים, תיק מס' Z 4/2004.
26. אח"כ נוצר קשר עם המשרד המתאם בקופנהאגן ולאחר מכן עם המרכז בלונדון.
27. תאריך המכתב לא צויין, אך לפי רוח הדברים והעובדות יש לשער שנכתב סמוך לכתיבת המכתב להנהלה הציונית בלונדון, ראה העולם, מס' 4, 14 בנובמבר 1919, לונדון, עמ' 13-14.
28. לפי המכתב הנ"ל (ראה הע' 25 לעיל) מתברר שהמרכז שלח להם עיתונים וחוברות בגרמנית, והם קובלים שאינם מבינים את השפה הזאת.
29. לפי הפסוק "הנני נוטה אליה כנהר שלום" ישעיה 66:12.
30. נולד בפאשאן ב-1882, בוגר דאר אל-פֶּנוֹן ברפואה משנת 1897. תקופה ארוכה כיהן כחבר מגילס מטעם היהודים. מת בטהראן ב-1952.
31. שמו שונה לְרֻזְאִיה.
32. שמו שונה לְבֵאבֹל.
33. נולד ב-1896. למד רפואת שיניים בפאריס והיה קצין בחיל-הרפואה האיראני. בעל הספר תאריחיי יהודיי איראן, בשלושה כרכים.
34. מאוחר יותר פרש מן האירגון הזה.
35. מאוחר יותר פרש מן האירגון הזה והצטרף לאופוזיציה בראשות שמואל חיים, מתנגדו של ד"ר לוקמאן.
36. בשנות השלושים של המאה חזר מאוכזב לטהראן.
37. הארכיון הציוני המרכזי, תיק Z. 4/2004. הזדמנות נוספת לחגיגה מפוארת בטהראן ניתנה להם בקיץ 1922, כאשר חבר-הלאומים אישר את המנדט הבריטי על א"י.
38. ל. יליון ייצג את יהודי איראן בוועידה.
39. נולד בשנת 1891 ונורה למוות ב-15 בדצמבר 1931, באשמת קשירת קשר נגד משטרו של רזא שאה. מחקר על האיש ומעשיו יפורסם בעתיד.